

जनमैत्री स्मारिका

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस
कुलेश्वर, काठमाडौं

'उच्च आर्थिक लगानी मात्र गुणात्मक शिक्षाको कस्ती होइन'

जनमैत्री ए-मार्किङ

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पसको वार्षिक मुख्यपत्र (चौथो अङ्क, २०६९)

संरक्षक

ज्ञानबहादुर हमाल

सल्लाहकार

रुद्रहरि ज्ञवाली

भोलानाथ ओझा

प्रधान सम्पादक

नेत्र एटम

सम्पादक-मण्डल

बाबुराम भुसाल

नीलम सुवेदी

हरि ज्ञवाली

रमेश त्रिपाठी

विशेष सहयोगी

मीरा प्रधान

टीका सुवेदी

जगन्नाथ ढकाल

कृष्णा पौडेल

भीमनारायण रेग्मी

प्रकाशक

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस

कुलेश्वर, काठमाडौं

विषयसूची

कार्यपत्र खण्ड

- १/ शैक्षिक व्यवस्थापन - प्रा. उपेन्द्रकुमार कार्की
५/ शैक्षिक व्यवस्थापन - प्रा. चिरञ्जीवी शर्मा

विशेष लेख खण्ड

- १५/ माया ठकुरीसँगको वार्ता - नेत्र एटम
30/ What is a Dictionary of ? - **Dr. B.M Bhandari**
३५/ व्याकरण शिक्षणको आवश्यकता - मीरा प्रधान
42/ Time Management and Just - In Time System - **H.P Gnakshata**
४८/ विकास योजनामा गरिवी-निवारण : कति सम्भव कति असम्भव -
लालबहादुर जी.सी.
51/ Nature Vs. Nature Debate in Sociology - **Ram Prasad Poudyal**
55/ Role of Carrying Cost and Ordering Cost on Order Size -
Damodar Acharya
59/ Theoretical Knowledge of Safe Motherhood Among Higher
Secondary Level Adolescent Girls - **Bishnu G.C.**
६३/ नेपालमा व्यवस्थापन र यसका चुनौतीहरु - जगन्नाथ ढकाल
66/ Fermat, a Great mathematician - **Cheban Prasad Acharya**
६८/ लुम्बिनी र यसको धार्मिक महत्त्व - भास्कर ज्ञवाली
72/ Chaos Politics, its Consequences : an Ultimate Quest - **Tika Subedi**
७६/ गरिवी - माधव खनाल
७९/ नेपालमा मानवअधिकार : सिद्धान्त र व्यवहार - लक्ष्मण तिवारी
८८/ पत्रपत्रिकामा पुस्तकसमीक्षा - यादव भट्टराई
९५/ भाषा : भ्रम र यथार्थ - भीमनारायण रेग्मी
१०७/ सत्ताका लागि चन्द्रशमशेर ..... - विमला कार्की
१११/ दुई जापानी कविता - सिंहोको यनागिउची

सिर्जनात्मक रचना खण्ड

- ११४/ राजकुमार पाण्डे, 115/ Dipak Kafle
११६/ खगोन्द्र राई, ११७/ गोमा घिमिरे
११८/ महेश अधिकारी, ११९/ सावित्री न्यौपाने
१२२/ जमुना के.सी., १२३/ शर्मिला बानियाँ
१२४/ पारसमणि अर्याल, १२५/ सुनिता श्रेष्ठ
१२६/ निसास, १२८/ किशोर अनजान
१२९/ जीवन पौडेल, १३०/ राजेन्द्र गुरुड 'सार्थक'
१३३/ चन्द्रकान्त अर्याल, १३४/ मानबहादुर गुरुड
१३५/ पूर्णबहादुर के.सी., १३७/ सुरेन सुर
१३८/ ठाकुरप्रसाद पन्थ, १३८/ मैयाँ थापा
१३९/ जङ्ग महर्जन, १४०/ माया पौडेल
१४१/ सुभद्रा पराजुली, १४२/ राजेश श्रेष्ठ 'रोहित'
१४३/ राधा कँडेल, 146/ Mahesh Raut
147/ Kishori Karki, 149/ Rupa Shrestha
149/ Dillab Joshi, 151/ Natasha Thapa
152/ Niroj Lama, १५३/ सावित्री तामाङ
155/ Rekha Poudel, 156/ Samjhana Hamal
157/ Dileep Maharjan, 158/ Tanks B.A Magar
159/ Anesh Shrestha 160/ Neeta Joshi
160/ Anil Shahi, 161/ Umesh Puri
162/ Suman Thapa, १६३/ विजय उप्रेती
१६५/ सञ्जय श्रेष्ठ, १६६/ रमेशप्रसाद सिलवाल
१६७/ सागर रेग्मी, १६८/ शान्ता कणोल 'अजनबी'
१७०/ सनतकुमार गोतामे, १७१/ लक्ष्मी कणोल
१७३/ रमेश थिड, 176/ Sanjaya Manandhar 'Mangeel'
178/ Dinesh Karki, 179/ Nitesh Joshi
१८०/ मुनु थापा मगर, १८२/ सञ्जीव बानियाँ 'दुःखी'
१८३/ रामकुमार कँडेल, १८५/ राजेन्द्र ढुङ्गाना 'राज'
१८६/ दीपक राना मगर

लेख

भाषा : भ्रम र यथार्थ

- भीमनारायण रेग्मी

भीमनारायण रेग्मी - जनमैत्री व. क्याम्पसमा नेपाली विषयका अध्यापक । शिक्षा : एम्. ए. (नेपाली, भाषाविज्ञान) । ठेगाना : छाडछाइदी - ८, स्याङ्जा । कृति : भाषाविज्ञान (सहलेखन, २०५८), दरबारी नेपाली भाषिका : वर्णनात्मक अध्ययन (२०६०) । सम्पर्क : ४२८६४८८८ ।

भाषा मानवीय उच्चारण अङ्गहरूको उत्पादन हो । यो ध्वनिसङ्केत हो । यसको आफ्नै व्यवस्था हुन्छ । यो मानवको विचार विनिमय र अभिव्यक्तिको सर्वाधिक शक्तिशाली माध्यम हो । यसको आर्जन मानिसले समाजबाट स्वतः गर्छ । यसलाई मानिसले समूहमा प्रयोग गर्छ । संसारमा हजारौं भाषा छन् र तीमध्ये करिब सात हजार जतिको सामान्य अध्ययनसमेत भइसकेको छ । अभ्र कतिपय भाषाबारे जानकारी प्राप्त हुन बाँकी नै छ । भाषाहरू पनि मानिसभै जन्मन्छन्, विकसित हुन्छन् र मर्छन् पनि । भाषाका पनि मानिसका भै परिवार हुन्छन् । हरेक भाषा तिनका वक्ताको अभिव्यक्तिको आवश्यकता पूरा गर्न सक्षम र आफैमा पूर्ण हुन्छ । कुनै पनि भाषा अर्को भाषाभन्दा ठूलो-सानो, राम्रो-नराम्रो, कम वा बढी महत्त्वपूर्ण हुँदैन । हरेक भाषाभित्र विभिन्न भेदहरू हुन्छन् । ती कुनैमा बढी र कुनैमा कम हुन्छन् । भाषाभित्रका भेदहरूमध्ये पनि कुनै ठूलो र अर्को सानो, कुनै राम्रो र अर्को नराम्रो, कुनै बढी र कुनै कम महत्त्वपूर्ण हुँदैन । बरु, तिनीहरूले गर्ने काम फरक-फरक हुन सक्छन् । तीमध्ये कुनैले बढी र कुनैले कम काम गर्न सक्छन् । भाषाको लिखित रूप नहुन पनि सक्छ । एउटै भाषा एकभन्दा बढी लिपिमा लेखिन पनि सक्छ र एउटै लिपिमा एकभन्दा बढी भाषा लेखिन पनि सक्छन् । यी तथ्यहरू भाषाबारेका महत्त्वपूर्ण र आधारभूत तथ्यहरू हुन् । बोली भाषाबाहेक संसारमा साङ्केतिक भाषाहरू पनि छन् । तिनको उत्पादन हस्तसङ्केत र हाउभाउबाट हुन्छ । साङ्केतिक भाषा बहिराहरूले पहिलो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन् । समष्टिमा भाषाको कुरा गर्दा साङ्केतिक भाषाबारेका तथ्यहरूलाई पनि विर्सनु हुँदैन ।

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम भएकाले शिक्षाका हरेक विषयसँग यसको सम्बन्ध छ । कुनै पनि विषयबारे भाषाका माध्यमबाट सोच्नु पर्छ, कुनै पनि विषयबारे

भाषाका माध्यमबाट पढ्नु र पढाउनु पर्छ, कुनै पनि विषयबारे लेखिएका पुस्तक भाषामै लेखिएका हुन्छन् । नपढेका मान्छेका लागि समेत यो उत्तिकै आवश्यक छ । भाषाकै कारणले मान्छेलाई मान्छे बनाएको हो । यसैका कारणले मान्छे संसारका अन्य प्राणीभन्दा भिन्न र विशिष्ट छ । यसो भए पनि भाषाबारे भने सबै मानिसलाई राम्रोसँग जानकारी हुँदैन र हुनै पर्छ भन्ने पनि छैन । भाषा जान्नु र भाषाबारे जान्नु फरक कुरा हुन् । कुनै न कुनै भाषा सबै मानिसले जानेका हुन्छन् । भाषाबारे भने भाषाविद्हरूले जानेका हुन्छन् । भाषाको अध्ययन गर्ने विषयलाई भाषाविज्ञान भनिन्छ । भाषाविज्ञानका कतिपय कुराहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, नेपालभाषा, मैथिली जस्ता भाषाविषयअन्तर्गत पढाइन्छ भने भाषाविज्ञान विषयमा भाषाबारे विशिष्ट अध्ययन-अध्यापन हुन्छ ।

यस लेखमा धेरै मानिसहरूलाई अलमल्याइरहेका भाषाबारेका केही तथ्यहरूमाथि प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ । तिनलाई यहाँ विभिन्न शीर्षकमा राखेर क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

१. भाषा र भाषिका

भाषा सामूहिक वस्तु हो । भाषाका वक्ताहरू धेरै हुन्छन् । तिनका बीचमा भौगोलिक र सामाजिक आधारमा भिन्नता हुन्छ । त्यसैले भाषाका वक्ताहरूका पनि विभिन्न भौगोलिक र सामाजिक समूहहरू हुन सक्छन् । ती समूहहरूले बोल्ने भाषाका बीचमा भिन्नता देखिन सक्छ । यसरी भाषाभित्र देखिने भिन्नताहरूले एउटै भाषा विभिन्न भेदमा देखिन सक्छ । भाषाका यस्तै भौगोलिक र सामाजिक कारणले देखिने भेद भाषिका हुन् । जुम्ला, काठमाडौँ र इलाममा बोलिने नेपालीका बीचमा भिन्नता छ । ती ठाउँका नेपालीका फरकफरक भेद नेपालीका भाषिका हुन् । काठमाडौँ, भक्तपुर र दोलखामा बोलिने नेवारी वा नेपालभाषाबीच भिन्नता छ । ती ठाउँका नेवारी वा नेपालभाषाका फरकफरक भेद त्यस भाषाका भाषिका हुन् । नेपालको राजपरिवार र दरबारनिकटका परिवारमा प्रयोग हुने 'बक्सनु'को प्रयोग र सामान्य र बहुसङ्ख्यक नेपालीका परिवारमा प्रयोग हुने 'बक्सनु'बाहेकका क्रियाको प्रयोग पनि भाषिकागत भिन्नता हुन् । यीमध्ये पहिलाथरी भाषिका ठाउँका आधारमा देखिएकाले भौगोलिक भाषिका हुन् भने दोस्राथरी भाषिका सामाजिक भाषिका हुन् ।

भाषा र भाषिका छुट्याउने सामान्य आधार बोधगम्यता हो । बोधगम्यता भनेको बुझिने स्थिति हो । सामान्य रूपमा ६०% भन्दा बढी बोधगम्यता वा दुई

भाषिक भेदका बीचमा ६०% भन्दा बढी समानता रहेमा ती एउटै भाषाका भाषिका हुन्छन् र त्यसभन्दा कम समानता रहेमा ती छुट्टाछुट्टै भाषा हुन्छन् भन्ने मानिन्छ । यो भाषावैज्ञानिक आधार हो । तर यो व्यावहारिक रूपमा निर्णायक आधार भने होइन । भाषा र भाषिकाको निर्धारणमा राजनीति, जातीय इतिहास र जातीय पहिचानको भावना मुख्य रूपमा आएका हुन्छन् । नेपालका तामाङ र गुरुङ भाषाबीच ६०% भन्दा बढी बोधगम्यता भए पनि ती छुट्टाछुट्टै भाषा मानिएका छन् । यसमा जातीय इतिहास र पहिचानको भावना निर्णायक रहेको छ । नेपालीको काठमाडौंमा बोलिने भेद र डोटी वा वैतडीमा बोलिने भेदमा बोधगम्यता तामाङ र गुरुङ भाषाबीच पाइनेभन्दा कम छ तर यी भेदहरू नेपालीकै भाषिका मानिएका छन् । हिन्दी र उर्दू एउटै भाषाका दुई शैलीजस्तै मात्र लाग्छन् - एउटा संस्कृतबहुल र अर्को अरबी-फारसीबहुल तर ती दुई छुट्टै भाषा मानिएका छन् । यस्तै मन्दारिन र क्यान्टोनी भनिने चिनियाँका दुई भाषिक भेदमा बोधगम्यता कति कम छ भने तिनका वक्ताले लेखेको पढ्न सक्छन् तर बोलेको बुझ्दैनन् । तैपनि ती एउटै चिनियाँ भाषाका भाषिका मानिन्छन् । यो राजनीतिक कारणले भएको हो ।

यसरी सामान्यतः भाषा र भाषिकाबीचको निर्णय सम्बन्धित भाषिक भेदका वक्ता र राज्यले गर्दछन् । कहिलेकहीं यो विवादास्पद विषय पनि बन्दछ । भाषा र भाषिकाका बारेमा मुख्य रूपमा दुई किसिमका भ्रम हामीकहाँ देखिन्छन्

- भ्रम १. पुस्तकहरू लेख्न प्रयोग गरिने, औपचारिक प्रयोगमा आउने र अध्ययन-अध्यापनमा प्रयोग हुने नेपाली भाषा हो र बोलिने नेपालीका भेदहरू भाषिका हुन्,
- भ्रम २. नेपाली भाषा हो र मगर, गुरुङ आदि भाषिका हुन् ।

लेख्य र औपचारिक प्रयोगमा आउने भेद पनि एउटा भाषिका नै हो । यसलाई मानक भाषिका भनिन्छ । यसैले नेपालीको लेख्य र औपचारिक भेद मानक नेपाली भाषिका हो । यसैगरी विभिन्न ठाउँ र समाजमा बोलिने नेपाली पनि नेपालीका भाषिकाहरू हुन् । यी सबैको साभ्ना रूप नेपाली भाषा हो । यसैले भाषालाई अङ्गी र भाषिकालाई अङ्ग पनि भन्ने गरिन्छ । हात, खुट्टा, टाउको, पेट आदि अङ्ग मिलेर मान्छे बनेजस्तै भाषिकाहरूको समष्टि भाषा हो । कुनै पनि भाषिका अर्कोभन्दा सानो-ठूलो, राम्रो-नराम्रो हुँदैन ।

नेपाली एउटा भाषा हो र मगर, गुरुङ आदि पनि एउटा एउटा भाषा हुन् । यी परस्पर स्वतन्त्र छन् । कुनै एकअर्काका अङ्ग होइनन् ।

२. शुद्ध भाषा र अशुद्ध भाषा

भाषामा विभिन्न भेदहरू रहेका हुन सक्छन् । ती सबै भेदका वक्ताको सुविधाका लागि लेखन, पठनपाठन र औपचारिक प्रयोगमा ल्याउन भाषाको एउटा छुट्टै भेदको निर्माण गरिएको हुन्छ । यसलाई मानक भाषिका भनिन्छ । यसको निर्माण विभिन्न भाषिकाहरूका साभामा विशेषताहरूका आधारमा तथा स्रोत र अन्य भाषाका सहयोगबाट गरिएको हुन्छ । यसैले यो कृत्रिम पनि हुन्छ । लिखित रूपमा प्रयोग गरिने र लिखित रूपको परिवर्तन ढिलो हुने हुँदा मानक रूपमा परिवर्तन पनि ढिलो हुन्छ ।

पठनपाठनमा यसै रूपको प्रयोग गरिने हुँदा उक्त सन्दर्भमा मानक भेदलाई ठिक र अन्य भेदलाई बेठिक भनी सिकारुहरूलाई यसको प्रयोगतर्फ सचेत गराइन्छ । किताबमा लेखेको र गुरुले सिकाएको मात्रै ठिक अरु बेठिक भन्ने मानसिकता पनि हाम्रो छँदै छ । यसै सन्दर्भमा भाषाको मानक भेदलाई शुद्ध भाषा र अन्य भेदलाई अशुद्ध भाषा ठान्ने भ्रम हामीमा छ । अझ नेपाली भाषा संस्कृत व्याकरणअनुसार प्रयोग हुनु पर्छ र त्यो रूप मात्र शुद्ध हो भन्ने संस्कृतज्ञहरूको पनि हामीकहाँ कमी छैन । यथार्थमा भाषाको कुनै भेद शुद्ध र कुनै अर्को भेद अशुद्ध हुँदैन । मातृभाषी वक्ताले जे बोल्छ त्यो त्यस भाषाको रूप हो भन्ने आधुनिक भाषाविज्ञानको मान्यता छ । तर यसको अर्थ भाषाको जुनसुकै भेद जहाँ प्रयोग गरे पनि हुन्छ भन्ने चाहिँ होइन । ती भाषिक भेदहरूको कार्य र प्रयोगको क्षेत्र फरकफरक हुन्छ । औपचारिक सन्दर्भ र लेखन तथा पठनपाठनमा मानक रूपकै प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ ।

३. भाषा र व्याकरण

भाषा आफैमा व्यवस्थित हुन्छ । हरेक भाषाको आफ्नै व्यवस्था हुन्छ । भाषाको यही व्यवस्था नै व्याकरण हो । व्याकरण शब्दका तीन अर्थ बढी प्रचलित छन् - १. भाषाका नियमहरूबारेको पुस्तक, २. भाषाका नियमहरू ३. भाषाका शब्द र वाक्यको निर्माणसम्बन्धी नियमहरू । अहिले व्याकरणअन्तर्गत भाषाका वर्ण, रूप र वाक्यव्यवस्था पर्दछन् । यसैले व्याकरण भनेको वर्ण, रूप र वाक्यको व्यवस्था हो ।

व्याकरणका बारेमा हामीकहाँ दुई किसिमका भ्रम छन् -

- भ्रम १. नलेखिएका भाषाको व्याकरण हुँदैन ।
 भ्रम २. संस्कृत भाषाको व्याकरण राम्रो छ र नेपाली भाषाको व्याकरण पनि त्यसै अनुसार हुनु पछ ।

हरेक भाषामा वर्ण, रूप र वाक्य हुन्छन् । तिनको व्यवस्था हुन्छ । यसैले हरेक भाषाको व्याकरण हुन्छ । लेखिएका वा नलेखिएका जुनसुकै भाषाको व्याकरण हुन्छ । नेपालका नेपाली, नेपालभाषा, मैथिली लेख्य परम्परा भएका भाषा हुन् । ती भाषाहरूको व्याकरण लेखिएको छ । नेपालकै बोटे, लोहोरुड, सतार भाषाको लेख्य परम्परा छैन र व्याकरण लेखिएको पनि छैन । त्यसो भए पनि ती भाषाको पनि व्याकरण छ ।

संस्कृत र नेपाली छुट्टाछुट्टै भाषा हुन् । संस्कृतबाट नेपाली भाषाको विकास भएको भए पनि यी दुईबीच पर्याप्त भिन्नता छन् । त्यसैले यी दुई भाषाका व्याकरण पनि भिन्नाभिन्नै छन् । संस्कृत भाषाको व्याकरण त्यस भाषाका सन्दर्भमा राम्रो हो, नेपालीका सन्दर्भमा भने नेपालीको व्याकरण राम्रो हुन्छ । एउटा भाषामा अर्को भाषाको व्याकरणको पूरै अनुसरण गर्न सकिँदैन र हुँदैन पनि ।

४. भाषा र लिपि

बोलीभाषाका सन्दर्भमा भाषा आधारभूत रूपमा मौखिक हुन्छ । लिपि त्यसलाई लेख्न प्रयोग गरिने चिन्हहरूको सामूहिक नाम हो । लेख्य परम्परा भएका भाषाहरू कुनै न कुनै लिपिमा लेखिएका हुन्छन् । नेपालको नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ । नेपालभाषा वा नेवारी भाषा देवनागरी, रञ्जना, भुँजिमो आदि लिपिमा लेखिन्छ । लिम्बू भाषा सिरिजङ्गा र देवनागरी दुवै लिपिमा लेखिन्छ । तामाङ भाषा देवनागरी र तिब्बती लिपिमा लेखिन्छ । गुरुङ भाषा रोमन र देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ । यसरी एउटा भाषालाई एउटा वा एकभन्दा बढी लिपिमा लेख्ने गरेको र एकभन्दा बढी भाषालाई एउटै लिपि प्रयोग गरेर लेखेको पनि पाइन्छ । यसबाट भाषा र लिपि एक-अर्काबाट स्वतन्त्र कुरा हुन् भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

यसो भए पनि लेख्य परम्परा लामो भएको भाषाका लागि परम्परित रूपमा प्रयोग गरिएको लिपिलाई त्यस भाषाको आफ्नै लिपि भन्ने गरिन्छ । यसले गर्दा पछि लेख्य परम्परा सुरु भएको भाषाले पहिले लेख्य परम्परा सुरु भएको भाषाले प्रयोग गरेकै लिपि प्रयोग गरेमा अर्को भाषाको लिपि प्रयोग गरेको ठानिन्छ । यो भ्रम मात्रै हो । भाषा जुन लिपिमा लेखिन्छ, त्यो त्यसको आफ्नै लिपि हो । अझ लिपिलाई

जातिकै पहिचानका रूपमा लिने गरेको समेत पाइन्छ। लेख्य परम्परा नभएका भाषाभाषीमा आफ्नो जातीय पहिचान नभएको ठानी हीनताबोध भएको पनि देखिन्छ। तर यस्तो हुनु पर्ने कुनै कारण छैन।

५. मृत र जीवित भाषा

भाषाको प्रयोग यसका वक्ताहरूले समूहमा गर्छन्। भाषा समयअनुसार परिवर्तित पनि हुन्छ। भाषा कुनै समयपछि बोल्न छाडिने स्थिति पनि रहन सक्छ। जब कुनै भाषा बोल्न छाडिन्छ वा मातृभाषी वक्ताको दैनिक प्रयोगबाट हराउँछ तब त्यसको मृत्यु भएको मानिन्छ। यसरी बोल्न छाडिएको भाषा मृत भाषा हो भने बोलचालमा रहिरहेको भाषा जीवित भाषा हो।

भाषा बोल्न छाडिने स्थिति विभिन्न कारणले आउन सक्छ। तीमध्ये प्रमुख कारण हुन् - १. एउटा भाषा लामो समयसम्म बोलिइरहँदा त्यसमा परिवर्तन भई त्यसबाट अरू नयाँ भाषाहरूको विकास भएर मूल भाषा बोल्न छाडिनु, २. कुनै भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या सानो हुनु र कुनै प्राकृतिक प्रकोप वा अन्य कारणले तिनीहरूको एकैचोटि वा क्रमशः मृत्यु भई उक्त भाषाका वक्ता नै नरहनु, ३. सामाजिक, आर्थिक आदि कारणले गर्दा कुनै भाषाका वक्ताहरूले दरपरका अन्य भाषा बोल्न थाल्नु र आफूले बोलिरहेको भाषा छाड्नु।

संस्कृत भाषा संसारका भाषाहरूको इतिहासमा अत्यन्त समृद्ध भाषा मानिन्छ। यो आज भारतीय उपमहाद्वीपमा बोलिने भारोपेली भाषाहरूको माउ भाषा हो। यसको पहिलेको बोलचालको रूपलाई परिमार्जित वा संस्कृत पारिएको हुनाले यसलाई संस्कृत नाम दिइएको हो। यसका वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृत दुई भेद थिए। पछि यसबाट मागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री, खस आदि प्राकृत भाषाहरू विकसित भए। अझ पछि अपभ्रंश भाषाहरूको विकास भयो र तिनैबाट आधुनिक भारतीय आर्यभाषा भनिने समूहका नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू, बङ्गाली, हिन्दी, मराठी, कुमाउनी, गढवाली आदि भाषाहरूको विकास भयो। अहिले यी भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छन्, संस्कृत भाषा मातृभाषाको रूपमा बोलिँदैन। संस्कृतमा कविता लेख्ने, पुस्तकहरू लेख्ने, पढ्ने-पढाउने र विवाह, व्रतबन्ध, पूजाआजा आदि धार्मिक कार्य सञ्चालन गर्ने गरिन्छ। त्यसैले ज्ञानको भण्डारका रूपमा र धार्मिक प्रयोजनका सन्दर्भमा यसको प्रयोग आज पनि छुँदै छ। तर आज मातृभाषाका रूपमा प्रयोग नगरिएकाले यसलाई जीवित भाषा मानिँदैन। यो मृत भाषा हो। नेपालको

जनगणना २०५८ मा भने संस्कृत भाषाका वक्ताहरू ८२३ देखाइएको छ । यो वास्तविक मातृभाषीभन्दा भाषाप्रेमी विद्वान्हरूको यसलाई पुनर्जीवन दिने योजनाबद्ध प्रयास देखिन्छ ।

नेपालमा केही वर्ष पहिलेसम्म कुसुन्डा जातिका मानिसहरू धेरै थिए । यी कुसुन्डा भाषा बोल्दथे । वनमा पूर्णरूपले निर्भर यस जातिका मानिसहरू बनविनाशसँगै बिस्तारै अन्य जातिमा विलय हुँदै गए । तिनले भाषा पनि छोड्दै गए । आजभन्दा बीस वर्षजति अघि कुसुन्डा भाषाको अन्तिम वक्ताको मृत्यु भयो भनेर केही भाषाविद्हरूले भने । त्यसपछि कुसुन्डा भाषा मृत भाषा मानियो । त्यसपछि कुसुन्डा जातिका एकजना व्यक्ति मात्र जीवित छन् भनियो । उक्त भाषाका केही शब्दहरू मात्र सम्झने ती व्यक्ति राजामामाका नामले चर्चामा आइरहे । नेपालको जनगणना २०५८ मा कुसुन्डा भाषाका ८७ जना वक्ता देखाइएको छ । यो भने संस्कृतजस्तै विद्वान्हरूको प्रयासमात्र नभई पहिलेको अध्ययनले नसमेटेको कुरा भेटिएको हो । त्यसैले कुसुन्डा अब मृत भाषा नभई मृत्युको एकदम नजिक रहेको भाषा हो भन्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थालाई लोपोन्मुख अवस्था भनिन्छ । भाषाको लोप भनेको नै मृत्यु हो ।

संसारमा भाषाहरू मर्ने र नयाँ भाषाको विकास हुने क्रम चलिरहन्छ । मान्छे एकचोटि मरेपछि त्यो फेरि जीवित हुन सक्तैन तर भाषाले भने पुनर्जीवन प्राप्त गर्न सक्छ । हिब्रु भाषा एकचोटि बोलचालबाट हराइसकेपछि वा मृत भइसकेपछि त्यसको लेख्य रूपका आधारमा त्यसलाई मानिसहरूले फेरि प्रयोग गर्न थाले र यसले पुनर्जीवन प्राप्त गर्‍यो । यही स्थिति संस्कृत भाषाको पनि हुन सक्छ ।

६. संस्कृत र नेपाली भाषा

नेपाली भाषाको विकास संस्कृत भाषाबाट भएको हो । यसैले संस्कृत नेपालीको मातृ भाषा हो । यी दुईको सम्बन्ध आमाछोरीको जस्तो छ । संस्कृतबाट नेपालीजस्तै अरू भाषाको पनि विकास भएको छ । ती भाषाहरू नेपाली भाषाका द्विदीबहिनीजस्तै हुन् । एउटा परिवारका सदस्यका रूपमा देखिने यी भाषाहरूबीच पर्याप्त समानता पाइनु स्वाभाविक छ । पहिलेका भारतीय उपमहाद्वीपका बासिन्दाहरूको इतिहास, संस्कृति, ज्योतिष, साहित्य आदि ज्ञानका विविध विषयहरू संस्कृत भाषामा सुरक्षित छन् । यस क्षेत्रको प्राचीन ज्ञानसँग परिचित हुन संस्कृत भाषा जान्ने हो भने ठूलो सहयोग हुन्छ । पहिले नेपालीहरू संस्कृत भाषाका माध्यमबाट शिक्षा आर्जन

गर्थे । अहिले पनि नेपालमा संस्कृत विद्यालय र महाविद्यालयहरू छन् । त्यहाँबाट थुप्रै नेपालीहरूले ज्ञान प्राप्त गर्छन् । संस्कृत भाषाको अध्ययन युरोप र अमेरिकाका विश्वविद्यालयहरूमा पनि हुन्छ । पश्चिमी विद्वान्हरूले संस्कृत भाषामा रहेका ज्ञानको र संस्कृत भाषाका विद्वान्हरूको प्रशंसा गरेका छन् । पाणिनिले लेखेको संस्कृत भाषाको व्याकरण 'अष्टाध्यायी' संसारकै उत्कृष्ट व्याकरण मानिन्छ । यिनै कारणले नेपाली भाषी र नेपाली भाषाको संस्कृत भाषासँगै निकट सम्बन्ध र यसप्रति विशेष सम्मान छ ।

यति मात्र होइन नेपालभाषामा संस्कृत भाषाको प्रभाव छ । यसको शब्दभण्डारमा संस्कृत भाषाका शब्दहरूको ठूलो सङ्ख्या छ । फरक परिवारको भाषा भएर पनि नेपालभाषाको विकासमा संस्कृत भाषा महत्त्वपूर्ण साबित भएको छ । यसैले संस्कृत भाषा नेपाली भाषाभाषीका लागि मात्र नभएर सबै नेपालीका लागि महत्त्वपूर्ण छ ।

अहिले संस्कृत भाषाबारे हामीकहाँ विभिन्न खालका भ्रमहरू रहेका छन्

१. संस्कृत भाषा बाहुनको भाषा हो
२. संस्कृत भाषाका कारणले अरू भाषाहरूको विकास नभएको हो
३. संस्कृत भाषा मृत भाषा भएकाले यसका लागि लगाती गर्नु व्यर्थ छ
४. संस्कृत भाषा पवित्र र उच्च भाषा हो, त्यसैले यो सबैले पढ्नु हुँदैन
५. संस्कृत भाषा जान्ने मात्रै विद्वान् हो
६. संस्कृत भाषाबारे पढेपछि नेपाली भाषाको व्याकरण पढ्नु पर्दैन, संस्कृत व्याकरणका नियमहरू र वर्णविन्यासव्यवस्था सबै नेपालीमा लागू हुन्छन् र ती मात्रै शुद्ध रूप हुन्
७. संस्कृत भाषा, साहित्य र नीतिशिक्षाबाट सबै किसिमका विकृति हट्छन्, त्यसैले तिनलाई पूर्णतः पालना गर्नु पर्छ
८. संस्कृत भाषा जजमानी गर्न मात्रै प्रयोग हुन्छ
९. संस्कृत पढ्नेहरू पुरातनपन्थी र रूढ विचारका हुन्छन्, उनीहरूलाई आधुनिक सभ्यताबारे केही थाहा हुँदैन ।

उपर्युक्त भ्रमहरू अकारण छैनन् । प्राचीन श्रमविभाजनअनुसार अध्ययन-अध्यापन ब्राह्मणहरूको पेसा थियो । त्यो पुस्तैपिच्छे सदै आएकाले अहिले पनि यस पेसामा उनीहरूको ठूलो सङ्ख्या रहेको छ । यस्तै संस्कृत शिक्षाको नेपालमा लामो परम्परा रहेको हुँदा बाहुनहरूले संस्कृत पढ्नु स्वाभाविक नै देखिन्छ । तर संस्कृत

बाहुनहरूले मात्रै पढ्छन् भन्ने चाहिँ सत्य होइन । यो अरू जातिका मानिसले पनि पढ्ने गरेको पाइन्छ । ज्ञानका लागि जोसुकैले पनि संस्कृत पढ्न सक्छ र पढ्नु पर्छ । यस्तै यो बाहुनको भाषा हो भन्ने कुरा त भन् सत्य होइन । नेपालका पहाडी क्षेत्रका अधिकांश बाहुनहरू मातृभाषाका रूपमा नेपाली बोल्छन् । काठमाडौँ र भक्तपुरमा त कतिपय बाहुनहरूसमेत मातृभाषाका रूपमा नेपालभाषा बोल्छन् । नेपाली बाहुन-क्षेत्रीबाहेक अरू कतिपय जातिको पनि मातृभाषा हो । संस्कृत भने मातृभाषाका रूपमा कसैले पनि बोल्दैन । त्यसैले बाहुनहरू पनि यसलाई मातृभाषाका रूपमा बोल्दैनन् । त्यसो भए कसरी यो बाहुनको भाषा हो त ?

भाषाहरू परस्पर स्वतन्त्र हुन्छन् । तिनको विकासको स्थिति तिनका वक्तामा निर्भर हुन्छ । अर्को कुनै भाषाको कारणले एउटा भाषाको विकास रोकिँदैन । त्यसैले संस्कृतका कारणले अरू भाषाको विकास नभएको भन्ने साँचो होइन । बरु यसको शब्दभण्डार, यसका शब्दनिर्माण पद्धति र व्याकरणका अनेक पक्षको उपयोग गरेर र तिनको अध्ययन गरेर हिन्दी र नेपालीजस्तै अरू भाषालाई पनि समृद्ध पार्न सकिन्छ । भाषाको विकासमा वक्ताका साथै राज्यले पनि ध्यान दिनु पर्छ । सबै भाषाका लागि अवसर दिनु पर्छ । अहिले वाल्मीकि विद्यापीठको भत्ता खाएर अर्को क्याम्पसमा पढ्ने र पशुपति क्षेत्रका विद्यालयहरूमा सिधा थापेर अङ्ग्रेजी माध्यमको स्कुलमा पढ्नेहरूको पनि कमी छैन । संस्कृत भाषाबाट खेर गएको यस्तो लगानीलाई अर्को भाषाका लागि उपयोग गर्नेतिर भने सोच्नु पर्छ ।

संस्कृत भाषा मृत भाषा हो तर यसमा सुरक्षित ज्ञान मृत ज्ञान होइन । ज्ञान मर्ने र पुरानो हुने हुँदैन । संस्कृत भाषामा लेखिएर रहेका ज्ञानका विविध विषयबारे थाहा पाउन तिनको खोजी र अध्ययन गर्न र तिनलाई उपयोग गर्नका लागि यसमा लगानी गर्नु आवश्यक छ । तर विद्यालय तहमा संस्कृत शिक्षा अनिवार्य गरेर पाठ्यपुस्तक र शिक्षकमा लगानी गर्ने अनि अर्कै विषय पढ्न चाहने विद्यार्थीलाई भत्ता बाँड्ने गरेर होइन यसको विशिष्ट किसिमको अध्ययन-अनुसन्धानमा खर्च गर्ने गरी यसमा लगानी गर्नु पर्छ ।

संस्कृत भाषा हिन्दू धार्मिक परम्पराअनुसार हिन्दूहरूको धार्मिक प्रयोजनमा प्रयोग हुने र धार्मिक विश्वाससँग सम्बन्धित भएकाले सम्बन्धित समुदायले यसलाई पवित्र ठान्नु स्वाभाविक छ । तर, कुनै पनि भाषा अर्कोभन्दा निम्न वा उच्च हुँदैन । त्यसैले संस्कृत पनि त्यस अर्थमा उच्च भाषा होइन र यसलाई सबैले पढ्नु हुँदैन भन्ने पनि सत्य होइन ।

संस्कृत भाषा जानेपछि भाषाबारेको विद्वान् भइन्छ, भन्ने भ्रम पनि धेरै

मानिसलाई छ । कुनै पनि विषयको गहन अध्ययन-अनुसन्धान गरी त्यसबारे जानेपछि त्यसको विद्वान् भइन्छ । यो स्वाभाविक कुरा हो तर एउटा विषय पढेर अर्को विषयको विद्वान् भइदैन । संस्कृत र नेपाली भाषाका व्याकरणव्यवस्था छुट्टाछुट्टै छन् । त्यसैले संस्कृत व्याकरण पढेर नेपाली व्याकरण जानिदैन । त्यसका लागि नेपालीकै व्याकरण पढ्नु पर्छ । संस्कृत व्याकरणअनुसार ठिक मानिने रूप नेपाली भाषामा अस्वीकृत हुने र नेपाली व्याकरणअनुसार ठिक मानिने रूप संस्कृत भाषामा अस्वीकृत हुने हुन सक्छ ।

संस्कृत भाषा, साहित्य र नीतिशास्त्रबाट प्रशस्त ज्ञान लिन सकिन्छ । तिनका कतिपय कुरा सार्वकालिक छन् र आज पनि ती त्यत्तिकै व्यावहारिक र उपयोगी छन् । तर, तिनका कतिपय कुरा आज निरर्थक बन्न गएका छन् । अहिले विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा ठूलो उन्नति भएको छ । त्यसैले प्राचीन र आधुनिक दुवै किसिमका ज्ञानको सन्तुलित प्रयोग गरेर विकासमा अधि बढ्न सकिन्छ । संस्कृत शिक्षाबाट मात्र सबैथोक समाधान हुँदैन ।

संस्कृत भाषाको प्रयोग पुरोहितले जजमानकहाँ पूजापाठ र धार्मिक कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा प्रयोग गर्छ । त्यसैले संस्कृत भाषा जजमानी गर्न प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरा सत्य हो । तर, संस्कृत शिक्षापद्धतिमा विषयविभाजन गर्दा कर्मकाण्डलाई एउटा विषय मानिएको छ । त्यसैले यो ज्ञान र संस्कृत भाषा प्रयोगको एउटा क्षेत्र मात्रै हो, सबैथोक होइन । यसको प्रयोग त आधुनिक खगोलविज्ञानले जस्तै सूर्यग्रहण र चन्द्रग्रहणका ठिक समयको हिसाब गर्नमा पनि गरिन्छ ।

संस्कृत पढ्नेहरू पुरातनपन्थी र रूढ हुन्छन् भन्ने पनि सत्य होइन । संस्कृत पढ्ने केही मानिसहरू त्यस्ता देखिन्छन् । यो उनीहरूको ज्ञानको सिमाका कारणले भएको हो । पुस्तकमा लेखेको कुरालाई कहिल्यै व्यवहारमा प्रयोग गरेर नहेर्ने र नयाँ कुरा सिक्न नचाहने भएकाले उनीहरू त्यस्ता भएका हुन्, संस्कृत पढेकाले होइन । बरु, संस्कृतका साथै अरु विषयको ज्ञान पनि लिने, उदार र समयानुकूल विचार राख्ने र व्यवहार गर्ने मानिसहरू अत्यन्त सम्मानित भएका छन् ।

७. राई भाषाहरू

राई नेपालको पूर्वी पहाडी भागमा बस्ने एउटा नेपाली जाति हो । एउटा जाति भएकाले उनीहरूले बोल्ने भाषा पनि एउटै होला र त्यसैलाई राई भाषा भनिएको होला भन्ने भ्रम धेरै मानिसहरूमा छ । राई एउटै जाति भएर पनि यसभित्र अत्यन्त ठूलो सांस्कृतिक र भाषिक विविधता छ । राईहरूका धेरै भाषाहरू छन् ।

तिनलाई राई-किराँती समूहभित्र राखिन्छ। तर, तीमध्ये एउटै पनि भाषाको नाम 'राई' छैन। त्यसैले राई भन्ने कुनै भाषा छैन। यस समूहका भाषाहरूमा सबैभन्दा धेरै वक्ता भएको भाषा बान्तवा हो। चामलिङ, कुलुङ, थुलुङ, लोहोरुङ, कोयु, जेरुङ, दुमी, छिन्ताङ, पुमा, वालिङ आदि यस समूहका अरू भाषा हुन्। यीमध्ये धेरै भाषाका वक्ताहरू अत्यन्त कम छन् र ती लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन्।

८. मातृभाषा

मातृभाषा मानिसले बोल्न सुरु गर्दा पहिलोचोटि सिकेको भाषा हो। यो उसले आमा वा परिवारभित्रैबाट सिक्छ। यसैले यसलाई मातृभाषा भनिएको हो। यसलाई पहिलो भाषा पनि भनिन्छ। कतिपय मानिसमा मातृभाषा भनेको आमाको भाषा हो भन्ने भ्रम छ। त्यसो होइन। आमा जुनसुकै भाषा बोल्ने भए पनि बालकले सानोमा आमासँग बस्न पाएन भने ऊ जुन परिवारमा वा जुन समाजमा बस्यो त्यही परिवार वा समाजको भाषा सिक्छ र त्यही उसको मातृभाषा हुन्छ। नेपालका कतिपय ठाउँमा बस्ने मगर, गुरुङ, नेवार आदि जातिका मानिसले आफ्नो जातीय समुदायको भाषा बोल्दैनन्, तिनले नेपाली बोल्छन्। मगर भाषा बोल्न नजान्ने र नेपाली भाषा बोल्ने मगर जातिको मानिसको मातृभाषा मगर हुँदैन नेपाली हुन्छ। काठमाडौँमा बाहुन, क्षेत्री र अरू जातिका मानिसहरूले नेपालभाषा मातृभाषाका रूपमा बोल्ने गरेको पनि पाइन्छ। चामलिङ राई जातिका मानिसले बान्तवा भाषा मातृभाषाका रूपमा बोलेको, कोयु राई जातिको मानिसले चामलिङ भाषा मातृभाषाका रूपमा बोलेको पनि पाइन्छ। यसैले मातृभाषा सधैं जातिसापेक्ष हुन्छ भन्ने छैन।

९. नेपाली साङ्केतिक भाषा

नेपाली साङ्केतिक भाषा नेपालका नेपाली, नेपालभाषा, मैथिली, गुरुङ, लिम्बू आदि भाषाजस्तै एउटा छुट्टै भाषा हो। यसको प्रयोग नेपालमा बहिराहरूले गर्दछन्। गुरुङ भाषाको प्रयोग गुरुङ, नेपालभाषाको प्रयोग नेवार, लिम्बू भाषाको प्रयोग लिम्बूहरूले गरेजस्तै यसको प्रयोग गर्ने त्यस्तो कुनै छुट्टै जातीय समूह छैन। यसको प्रयोग त सबै जातिका बहिराहरूले गर्दछन्। यो हातका सडकेतहरू प्रयोग गरिने भाषा हो। यो भाषा हेरेर प्राप्त गरिन्छ। यसैले बोलेर उत्पादन गरिने र सुनेर प्राप्त गरिने भाषाहरूभन्दा यो पूरै फरक छ। त्यसैले अहिले भाषाहरूबारे कुरा गर्दा सबैभन्दा पहिले तिनलाई बोली भाषा र साङ्केतिक भाषा गरी दुई वर्गमा छुट्याइन्छ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाबारे पनि केही भ्रम छन् -

१. यो सान, इसारा वा सङ्केतहरूको थुप्रो मात्रै हो, भाषा होइन

२. यो नेपाली भाषाकै सङ्केत रूप हो, छुट्टै भाषा होइन

नेपाली साङ्केतिक भाषा अरू कुनै भाषामा बेलाबखत प्रयोग गरिने सङ्केतजस्ता सङ्केतको थुप्रो मात्रै होइन । यो बोली भाषाहरूजस्तै व्यवस्थित हुन्छ । बोली भाषाका वर्णहरू भएजस्तै साङ्केतिक भाषाका निश्चित सङ्केतहरू हुन्छन् । तिनको पनि बोली भाषाको जस्तै व्याकरण हुन्छ । तिनको पनि बोली भाषाका जस्तै भाषिकाहरू हुन्छन् । साङ्केतिक भाषाका पनि शब्दकोश, व्याकरण र पाठ्यपुस्तकहरू हुन्छन् । नेपाली साङ्केतिक भाषामा पनि शब्दकोशहरू बनाइएका छन् । त्यसैले यो सङ्केतहरूको थुप्रो मात्रै नभई एउटा स्वतन्त्र भाषा हो ।

नेपाली साङ्केतिक भाषाको नेपाली भाषासँग कुनै सम्बन्ध छैन । यो छुट्टै भाषा हो । नेपालमा जस्तै भारतमा पनि भारतीय साङ्केतिक भाषा छ, यसको हिन्दीसँग कुनै सम्बन्ध छैन । त्यस्तै बेलायतको अङ्ग्रेजी भाषा र अमेरिकाको अङ्ग्रेजी भाषा एउटै भाषाका भेद मात्रै हुन् । तर, अमेरिकी साङ्केतिक भाषा र ब्रिटिस साङ्केतिक भाषाको अङ्ग्रेजीसँग पनि र यी दुईका बीचमा पनि कुनै सम्बन्ध छैन । ती छुट्टाछुट्टै भाषा हुन् ।

यसरी नेपाली साङ्केतिक भाषा नेपाली भाषासँग कुनै सम्बन्ध नभएको स्वतन्त्र भाषा हो ।

भाषाहरूबारेका यस्ता भ्रमहरूले विभिन्न भाषाभाषीका बीचमा विविधखाले पूर्वाग्रह र दुराग्रहपूर्ण भावनाहरूको विकास हुने र तिनले विवाद र तनावको स्थिति सिर्जना गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ । यसैले यस्ता तथ्यहरूबारे सम्बन्धित विषयका व्यक्तिहरूले समयसमयमा प्रष्ट पार्नु जरुरी छ ।

सन्दर्भसूची

दाहाल, बल्लभमणि र भीमनारायण रेग्मी (२०५८) राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहायता एवं विकासका अपेक्षाहरू (कार्यपत्र), ज्ञान, पूर्णाङ्क ९५, पृ. ९-३४
यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५८) भाषाविज्ञान, काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

Yadava, Yogendra Prasad (2003) 'Language' Population mogograph of Nepal, Kathmandu : Central Bureau of Statistics, pp. 137-171.